

УДК 94(560)

О. О. Чубрикова

ПРИНЦИПИ ТА ІДЕОЛОГІЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ АТАТЮРКА У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ТУРЕЧЧИНИ

Стаття присвячена аналізу принципів та ідеології зовнішньої політики засновника Турецької Республіки Атаатюрка у контексті сучасної зовнішньої політики Туреччини. Розглядається роль та витоки прозахідності як основного ідеологічного підґрунтя закладеного Атаатюрком. Досліджується збереження основоположної ролі атаатюркістських принципів у сучасній зовнішній політиці. Робиться висновок, що на фоні закріплення необхідності дотримуватися принципів Атаатюрка у Конституції держави сучасне турецьке політичне керівництво у своїх програмних документах виокремлює лише принцип миролюбності, нівелюючи виключність прозахідного вектору.

Ключові слова: зовнішня політика Туреччини, Мустафа Кемаль Атаатюрк, прозахідність, Партія справедливості та розвитку.

Дослідження сучасної зовнішньої політики Туреччини неможливе без аналізу її фундаменту, що був закладений засновником, ідеологом та першим президентом Турецької Республіки Мустафою Кемалем Атаатюрком. Слідування принципам Атаатюрка протягом республіканського періоду було наріжним каменем турецької суспільної думки та мало значний вплив на розвиток політичних подій у державі.

Питання дотримання дороговказів Атаатюрка спричинило запеклі дискусії серед політичних і експертних кіл, а також населення Туреччини з приходом до влади Партії справедливості та розвитку (ПСР), яка з 2002 отримує більшість у парламенті, здобуваючи право на формування однопартійного уряду. Суть існуючих суперечок переважно зводиться до двох тем: по-перше, чи відповідає запропонована ПСР концепція багатовекторності, припинення відторгнення Османського минулого та активного налагодження відносин зі східними країнами, визначеній Атаатюрком прозахідній спрямованості зовнішньої політики Туреччини; по-друге, чи дотримується сучасне турецьке керівництво принципу світськості у зовнішньополітичних зносинах. Дискусії дали підстави експертам констатувати, що "і в Туреччині, і на Заході кемалізм – принцип, відповідно до якого Туреччина мала бути світською і прозахідною, – був оголошений мертвим" [1].

Відстеження тенденцій зовнішньої політики Туреччини важливо для України з точки зору географічного сусідства, встановленого рівня стратегічного партнерства, а також інтенсивних торговельно-економічних відносин. Окрім цього, Туреччина становить інтерес як держава, що протягом останнього десятиліття досягла значних успіхів як у внутрішньому розвитку, так і підвищенні авторитету в регіоні та світі. Її досвід у формуванні зовнішньої політики та аналіз трансформацій традиційних зовнішньополітичних основ цікавий у контексті вибудовування Україною власної стратегії на світовій арені.

Висвітлення періоду Атаатюрка в українській історіографії було розпочато у роботах І.Ф.Чернікова [2-6]. Разом з тим, акцент у них зроблений переважно на внутрішніх аспектах кемалістського руху та подальшого розвитку Турецької Республіки.

Метою цієї статті є дослідження визначених Атаатюрком принципів та ідеологічних засад зовнішньої політики Туреччини, а також аналіз їх збереження як основоположних у процесі формування сучасної зовнішньої політики цієї держави. Зазначена мета вимагає виконання таких завдань: викласти принципи та дослідити ідеологічні засади зовнішньої політики періоду Атаатюрка (1923-1938 роки) шляхом аналізу публікацій турецьких та західних дослідників; визначити збереження основоположності атаатюркістських принципів у сучасній зовнішній політиці Туреччини (2002–2015 роки) шляхом дослідження турецьких офіційних, доктринальних та програмних документів у сфері зовнішньої політики.

З метою розуміння ваги фундаменту, який заклав Атаатюрк в основу як внутрішньої, так і зовнішньої політики Турецької Республіки, необхідно коротко окреслити історичний контекст створення нової Турецької держави. Мустафа Кемаль Атаатюрк вийшов на політичну арену за умов, коли Османська імперія являла собою фактично руїни як в економічному, так і політичному плані. Країна була частково окупована англійськими, французькими, італійськими та грецькими військами. Султанський уряд був змушений підписати кабальний Севрський мирний договір (1920 рік), який передбачав розділення Туреччини на зони союзників з перспективою створення вірменської та курдської держав на сході та грецького контролю на заході. Туркам відводилася лише невелика частина території Центральної Анатолії. У такій ситуації скликані за ініціативи Мустафи Кемалі Великі національні збори (майбутній парламент Туреччини) оголосили себе єдиною владою у країні, відмовились визнати Севрський договір та оголосили національно-визвольну війну проти окупаційних сил. Військові перемоги та дипломатичні успіхи під проводом Атаатюрка увінчалися підписанням Лозаннського мирного договору (1923 рік), який закріпив турецькі кордони практично у сьогоднішніх межах та фактично дав життя новій державі, що отримала назву Турецька Республіка.

Аналіз турецьких робіт стосовно принципів турецької зовнішньої політики Атаатюрка доводить їхнє уніфіковане викладення у турецьких джерелах. Прикладом такого класичного підходу є матеріал Інституту принципів Атаатюрка та історії революції Університету Хаджеттепе [7]. У ньому зазначається, що найважливішим чинником, який впливав на формування зовнішньої політики того періоду, стала визначена Атаатюрком мета Турецької Республіки щодо досягнення рівня сучасних цивілізацій.

Основними принципами зовнішньої політики Атаатюрка визначені такі.

По-перше, *реалізм*, який означав відмову від безплідних мрій у визначенні цілей зовнішньої політики. Загальною відомою і часто цитованою у Туреччині є фраза Ататюрка – “давайте знати свої межі”.

По-друге, *незалежність*. Зазначений принцип виходив з факту, що Османська імперія останнього періоду свого існування була економічно, політично та фінансово залежною від зовнішніх сил і держав. Отже, на думку Ататюрка, справжня незалежність держави полягає у “справжній політичній, фінансовій, економічній, правовій, військовій та культурній незалежності”.

По-третє, *миролюбність*. Зазначений принцип трактується, як прагнення жити у мирі, але у разі потреби готовність воювати заради миру.

По-четверте, *безпека*. Йдеться про необхідність військових та економічних заходів з тим, щоб молода республіка могла себе захистити. При цьому задля власного захисту та захисту миру в регіоні надається перевага політиці балансу та допускається створення міжнародних альянсів.

По п'яте, *прозахідність*. Незважаючи на військові дії проти західних сил, новостворена Турецька Республіка використовувала усі можливості задля зближення з Заходом. Визначальну роль у цьому відіграла політика Ататюрка на модернізацію. Зовнішня політика слугувала поставленій меті досягти рівня найбільш розвинених країн, а зближення з західними країнами було мотивоване прагненням стати частиною сучасної цивілізації.

По-шосте, *раціоналізм*. Відповідно до цього принципу, нова держава мала дотримуватись норм міжнародного права. Турецька зовнішня політика, за твердженням Ататюрка, має керуватися не ідеологічними догмами і упередженнями, а розумом і знаннями. При цьому, дипломати мають діяти не відповідно до історичних дружби або ворожнечі з країнами, а керуватися реаліями, що змінюються, та взаємними інтересами.

У згаданій роботі Інституту принципів Ататюрка та історії революції також підкреслюється той факт, що, незважаючи на національно-визвольну війну під проводом Мустафи Кемалю проти західних країн, вона не була рухом проти західного мислення та західних моделей. Навпаки, рух за незалежність був прогресивним, ліберальним, націоналістичним рухом, який використовував західну ідеологію задля боротьби з заходом. Виходячи з цього, відзначається встановлення Мустафою Кемалем вже у 1930-і роки добрих відносин з західними країнами.

На прозахідності у турецькій зовнішній політиці робиться акцент у монографії “Турецька зовнішня політика” за редакцією відомого турецького професора Б.Орана [8, с. 256]. Висловлюється думка, що на практиці політика Ататюрка була без сумніву спрямована на захід. На користь цього свідчить скасування халіфату та псування відносин зі східними ісламськими країнами. Разом з тим, наголошується на одночасному пошуку балансу сил та маневруванні, у чому проявився раціоналізм Ататюрка. Зокрема, йдеться про відносини молодій Турецькій Республіці з СРСР, який надавав значну допомогу кемалістам у національно-визвольній війні. Характеризуючи ці відносини, автори монографії зауважують, що “Ататюрк сказав “ні” комунізму у внутрішній політиці, але “так” СРСР у зовнішній політиці”.

Турецькі експерти Ш.Чалиш та Х.Багджи [9, с.196-198] підкреслюють здійснені Ататюрком численні реформи з метою вестернізації країни. На їхню думку, Ататюрк перш за все хотів створити сучасну і західну державу, тому використовував зовнішню політику з тим, щоб втілити своє основне прагнення. За словами дослідників, Туреччина за часів Ататюрка “повністю повернулася зі Сходу на Захід, як у внутрішньому, так і зовнішньому вимірі”.

Аналізуючи Промову Ататюрка (була виголошена у 1927 році на партійному з'їзді, згодом була опублікована та вважається основним історичним джерелом історії національно-визвольної війни і діяльності Ататюрка), Ш.Чалиш та Х.Багджи підкреслюють, що Ататюрк бачив необхідність у чіткій кореляції між внутрішньою структурою держави та її зовнішньою політикою. Отже, на їхню думку, зовнішня політика Ататюрка була орієнтованою на захід, так само, як і його реформи.

Дисонує з попередніми думка американського дослідника Н.Данфорта [10], який, доводячи історичні та сучасні мотиви, що рухали турецьку зовнішню політику, критикує західних та турецьких дослідників Ф.Робінса, Г.Фуллера, С.Ларрабі, Ю.Боздалиоглу, які стверджують, що орієнтація Ататюрка на захід мала виключно ідеологічне підґрунтя. На його думку, на той час Ататюрк не міг мати власну, окрему від європейських держав близькосхідну політику, оскільки після Першої Світової війни Близький Схід переважно знаходився під європейським політичним контролем. Натомість відмова від імперських амбіцій на близькосхідні території цілком вкладається у націоналістичну ідеологію, що була закладена у основу Турецької держави, яка мала бути населена переважно турками. До того ж, такі амбіції були очевидно нереалістичними.

У роботі одного з провідних турецьких науковців М.Айдина [11] щодо ідеологічних засад турецької зовнішньої політики зазначається, що Мустафа Кемаль не лише повністю контролював турецьку зовнішню політику протягом свого життя, але й заклав ідеологічні рамки, які визначали подальший шлях турецької зовнішньої політики. Практично усі турецькі уряди, незалежно від їх позицій, інкорпоровали його “незаперечні догмати” у свої програми і не реалізовували політику, що суперечила кемалістським принципам. Зазначене М.Айдин пояснює непересічним авторитетом Ататюрка в турецькому народі.

На думку М.Айдина, кемалістські лідери прагнули розірвати зв'язок з османським минулим, яке вони ідентифікували з невіглаством, корупцією, відсталістю та догмами. Нова Туреччина мала розірвати зв'язок зі старою. М.Айдин вважає визначальною у зовнішньополітичному контексті такий підхід Ататюрка, як розірвання зв'язків з минулим та прагнення відмовитися від трьох рис, що були важливими за часів Османів: імперський османізм, панісламізм та пантуранізм. Натомість Мустафа Кемаль пропонував республіканізм, секуляризм та націоналізм.

Прозахідна спрямованість зовнішньої політики Ататюрка, за словами М.Айдина, була логічним наслідком його сприйняття заходу та відторгнення сходу. У своїй Промові Ататюрк зазначає: "Є багато націй, але лиш одна цивілізація... Ми прагнемо модернізувати нашу країну. Усі наші зусилля спрямовані на становлення сучасного, а отже західного, урядування" [12, с. 67-68]. Очевидно, що він використовував "модернізацію" та "вестернізацію" як синоніми.

Що стосується офіційних турецьких джерел, перш за все слід згадати Конституцію Турецької Республіки [13], яка "виходить з розуміння націоналізму, визначеного засновником Турецької Республіки, безсмертним лідером та незрівняним героєм Ататюрком, а також його революцій та принципів". У статті 2 Основного закону зазначається, що Туреччина є "демократичною, світською, соціальною правовою державою, що спирається на принципи, визначені відповідно до націоналізму Ататюрка". Окрім цього, закріплений статтею 82 Конституції текст присяги народного депутата, а також закріплений у статті 103 текст присяги президента містять зобов'язання "дотримуватися принципів та революційних реформ Ататюрка".

На веб-сторінці Міністерства закордонних справ Турецької Республіки [14] висловлювання Ататюрка "мир вдома, мир у світі" виокремлене як слоган турецького зовнішньополітичного відомства, а політиці періоду Ататюрка присвячений окремий розділ сайту, який окреслює її значення для історії та сучасності турецької дипломатії. Зокрема, зазначається, що основні принципи та напрями зовнішньої політики Ататюрка складають основу сучасної зовнішньої політики Туреччини. У першу чергу наголошується, що "мир вдома, мир у світі" до цього часу залишається дороговказом для турецького МЗС, а зовнішня політика покликана слугувати меті, щоб Турецька Республіка посіла гідне місце серед сучасних цивілізацій.

Основний наголос у згаданій інформації зроблений на миролюбності зовнішньої політики Туреччини, прикладом для якої є діяльність Ататюрка у міжнародному вимірі, зокрема, налагодження відносин з західними країнами, з якими Туреччина воювала протягом війни за незалежність.

У матеріалі турецького МЗС підкреслюється також, що, керуючись вищезазначеним принципом, Туреччина і сьогодні сприяє встановленню миру і стабільності та створенню простору процвітання у власному регіоні та за його межами на основі принципу "виграють усі". Більше того, сучасна політика "нуль проблем з сусідами" є сьогоденним втіленням принципу "мир удома, мир у світі".

Теоретично-доктринальним джерелом сучасної зовнішньої політики Туреччини є монографія професора міжнародних відносин, колишнього міністра закордонних справ, нині прем'єр-міністра Туреччини А.Давутоглу "Стратегічна глибина" [15, с. 69-70]. Необхідно зауважити, що у своїй роботі він практично не відштовхується від принципів зовнішньої політики Ататюрка. У 563-сторінковій праці Ататюрк згадується лише тричі. Характеризуючи зовнішню політику новоствореної Турецької Республіки, А.Давутоглу наголошує, що нова Турецька держава декларувала світові, по-перше, стратегію на створення та захист національної держави у кордонах, визначених у прийнятому кемалістами Національному пакті, замість амбіційного становища на міжнародній арені, по-друге, - готовність бути не альтернативою чи опозицією західній вісі, а її частиною. А.Давутоглу розглядає цей підхід як реалістичний, а також такий, що брав до уваги тогочасну міжнародну кон'юнктуру і був спрямований на уникнення зіткнень з колоніальними силами. Разом з тим, А.Давутоглу засвідчує початок формування нової політичної культури, відповідно до згаданих декларацій і відторгнення політичних ідеалів та історичного спадку Османської імперії. Таким чином, на його думку, було прийняте радикальне рішення щодо міжнародного становища Туреччини – замість того, щоб бути слабким центром у притаманному їй цивілізаційному басейні, була надана перевага тому, щоб бути регіональною силою, яка увійшла під безпекову парасольку західного басейну.

Програми турецьких урядів, що схвалюються національним парламентом, фіксують пріоритети сучасної зовнішньої політики Туреччини на відповідний період. Протягом 2002–2015 років, турецькі уряди створювалися самостійно Партією справедливості та розвитку.

У програмі 58-го Уряду (2002–2003 роки) [16] у контексті загальних пріоритетів відзначається, що основою діяльності уряду стане мета, вказана великим лідером М.К.Ататюрком щодо досягнення рівня сучасної цивілізації. Інша згадка про Ататюрка міститься у освітньому блоці програми. Програма 59-го Уряду (2003 – 2007 роки) [17] містить лише слова вдячності засновнику Турецької Республіки. У програмі 60-го Уряду (2007 – 2011 роки) [18], окрім подяки Ататюрку, також наявне посилання на його слова "мир удома, мир у світі" у зв'язку з зусиллями уряду щодо створення потужної системи національної оборони. Програма 61-го Уряду (2011–2014 роки) [19] містить згадку про Ататюрка лише у вступній частині, зокрема відзначається подяка засновнику Турецької Республіки та усім тим, хто служив меті досягнення сучасної цивілізації. У Програмі 62-го Уряду (2014 – 2015 роки) [20] посилання на принципи чи дороговкази Ататюрка відсутні, а його ім'я згадується лише у назвах інфраструктурних об'єктів – аеропорту, дамби та метро.

У зв'язку з викладеним привертає увагу відсутність посилання на дороговкази Ататюрка у зовнішньополітичних частинах урядових програм.

Проведений аналіз свідчить, що основними принципами зовнішньої політики Туреччини, які визначив засновник Республіки Мустафа Кемаль Ататюрк, є реалізм, незалежність, миролюбність, безпека, прозахідність, раціоналізм. Разом з тим, витоки прозахідного вектору як основного у зовнішньополітичних зносинах слід шукати у розумінні Ататюрком цілі розвитку новоствореної Турецької Республіки. Так, зовнішня політика була покликана слугувати меті щодо досягнення Туреччиною рівня сучасної цивілізації, яку він ототожнював з заходом.

У контексті сучасності слід зазначити, що Конституція Турецької Республіки містить зобов'язання політичному керівництву держави дотримуватися принципів Ататюрка. Їх основоположність також зафіксована і Міністерством закордонних справ Туреччини. При цьому акцент зроблений на принципі миролюбності, втіленням якого є сучасна політика "нуль проблем з сусідами". Аналіз урядових програм

Партії справедливості та розвитку, що незмінно перебуває при владі з 2002 року, свідчить, що зовнішньополітичні основи Ататюрка або ж згадуються символічно, або ж не згадуються взагалі. З цього випливає висновок, що сучасне політичне керівництво Туреччини не ставить на меті формувати зовнішні зносини, виходячи виключно з ататюркістських принципів, виокремлюючи переважно принцип миролюбності. Окрім цього, відсутній наголос на запропонованому Ататюрком прозахідному векторі зовнішньої політики.

Джерела та література

1. Zahedi D., Bacik G. *Kemalism Is Dead, Long Live Kemalism. How the AKP Became Atatürk's Last Defender*. // *Foreign Affairs*. – 2010. – April 23. – Режим доступу: <http://www.foreignaffairs.com/articles/66391/dariush-zahedi-and-gokhan-bacik/kemalism-is-dead-long-live-kemalism?nocache=1>
2. Черніков І. Ф. Мустафа Кемаль Ататюрк – засновник і будівничий республіканської Туреччини. – К., 2015. – 56 с.
3. Черніков І. Ф. М. К. Ататюрк – великий будівничий республіканської Туреччини // *Східний світ*. – 2001. – № 2.
4. Черніков І. Ф. К вопросу о светском характере Турецкой Республики и активизации в ней исламского фундаментализма // *Очерки политического и социально-экономического развития стран Востока*. – К., 1998.
5. Черніков І. Ф. Перша республіка на Близькому і Середньому Сході. До 90-річчя проголошення Турецької Республіки // *Сходознавство*. – 2013. – № 62-63.
6. Черніков І. Ф. До питання про світський характер республіканської Туреччини та процес її ісламізації // *Східний світ*. – К. – 2010. – № 4. С. 177–179.
7. Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü. – Режим доступу: <http://www.ait.hacettepe.edu.tr/egitim/ait203204/ii7.pdf>
8. *Türk Dış Politikası, 1919 – 1980. Cilt 1.* [Editör: Oran B.] – İstanbul: İletişim Yayınları, 2001. – s. 256.
9. Çalış Ş., Bağcı H. Atatürk's Foreign Policy Understanding and Application // *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*. – 2003. – Sayı 6. – s. 195 – 228. – Режим доступу: http://www.iibf.selcuk.edu.tr/iibf_dergi/dosyalar/791347988248.pdf
10. Danforth N. *Ideology and Pragmatism in Turkish Foreign Policy: From Atatürk to the AKP* // *Turkish Policy Quarterly*. – 2008. – Volume 7. – Number 3. – p. 83 – 95. – Режим доступу: http://www.turkishpolicy.com/images/stories/2008-03-tpq/nicholas_danforth.pdf
11. Aydın M. *The Determinants of Turkish Foreign Policy, and Turkey's European Vocation* // *The Review of International Affairs*. – 2003. – Vol. 3. – No. 2. – pp. 306 – 331. – Режим доступу: https://www.academia.edu/468881/Determinants_of_Turkish_Foreign_Policy_and_Turkeys_European_Vocation
12. Atatürk. *Nutuk*. – Vol. 3, p. 67-8 / Aydın M. *The Determinants of Turkish Foreign Policy, and Turkey's European Vocation* // *The Review of International Affairs*. – 2003. – Vol. 3. – No. 2. – pp. 306 – 331.
13. *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*. – Режим доступу: <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa.htm>
14. Atatürk Döneminde Türk Dış Politikası. *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.tr/ataturk-doneminde-turk-dis-politikasi.tr.mfa>
15. Davutoğlu A. *Stratejik Derinlik*. – İstanbul: Kure Yayınları, 2001.
16. 58. Hükümet Programı. – Режим доступу: <https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP58.htm>
17. 59. Hükümet Programı. – Режим доступу: <https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP59.htm>
18. 60. Hükümet Programı. – Режим доступу: <https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP60.htm>
19. 61. Hükümet Programı. – Режим доступу: http://www.basbakanlik.gov.tr/Forms/_Article/pg_Article.aspx?Id=6162ed7f-546c-4f1e-af98-276c41014abc
20. 62. Hükümet Programı. – Режим доступу: http://www.basbakanlik.gov.tr/forms/_global/_government/pg_GovernmentProgram.aspx

Chubrikova O. O. Principles and ideology of Atatürk's foreign policy in the context of Turkish modern foreign policy.

The article analyses principles and ideology of the foreign policy of Atatürk – founder of the Republic of Turkey – in the context of Turkish modern foreign policy. It examines the role and philosophy behind the pro-Westernness as the main ideological background proposed by Atatürk. It also studies whether adherence to Atatürk's principles continues in Turkey's modern foreign policy. The article comes to a conclusion that despite the requirement to follow Atatürk's principles stipulated by the Constitution of the Republic of Turkey, nowadays Turkish political leadership stresses only the principle of peacefulness, leaving behind the exclusiveness of pro-Western direction.

Key words: Turkish foreign policy, Mustafa Kemal Atatürk, Westernness, Justice and Development Party (AKP).

Чубрикова О. А. Принципы и идеология внешней политики Ататюрка в контексте современной внешней политики Турции.

Статья посвящена анализу принципов и идеологии внешней политики основателя Турецкой Республики Ататюрка в контексте современной внешней политики Турции. Рассматривается роль, а также истоки прозападности как основного идеологического фундамента, заложенного Ататюрком. Исследуется сохранение основополагающей роли ататюркистских принципов в современной внешней политике. Делается вывод, что на фоне закрепленной в Конституции государства необходимости придерживаться принципов Ататюрка современное турецкое политическое руководство в своих программных документах выделяет лишь принцип миролюбивости, нивелируя исключительность прозападного вектора.

Ключевые слова: внешняя политика Турции, Мустафа Кемаль Ататюрк, прозападность, Партия справедливости и развития.